

Branko Tošović (Grac)

Ivo Andrić i njegovo književno djelo u međuprostoru kulturnih paradigmi

U radu se Andrić dovodi u vezu sa pojmom paralelna Evropa, njenom heterogenošću i njenim međuprostorima. U centru pažnje nalazi se piščevo viđenje „trećeg svijeta“, svijeta na granici između Istoka i Zapada.

0. Heterogenost Evrope je toliko velika da se u posljednje vrijeme sve više govori o paralelnim Evropama. Ovaj kontinent bio je stoljećima područje sudara različitih civilizacija: one su dolazile i odlazile ostavljajući tragove i uništavajući ih, miješajući ih i pretvarajući u amorfnu masu različitih nanosa i simbioza, čime je građena opšta slika današnje kontinenta. Njene su granice, za razliku od američkih, afričkih i australijskih, bile otvorene i manje definisane (bar donedavno). Evropska „otvorenost“ imala je dva smjera: jedan prema Istoku (Aziji), drugi prema Zapadu (od Azije) pa nije pogrešno govoriti o evroazijskom kontinuitetu. Paralelne Evrope su raznorodne pojave: dijahronijske, sinhronijske, kulturološke, jezičke, književne, religiozne..., a manifestuju se u naslanjanju, ukrštanju i oblikovanju međuprostora, paralelnih toposa, koji se često mogu raspoznati i otkriti tek višestrukim „čitanjem“. Bez obzira na dominirajuće šablone i načine mišljenja ti međuprostori dolaze obično kao neprobojni i nehijerarhizovani (tipa gore – dolje, dobijati – gubiti), stoljećima (ako ne i milenijuma) potvrđujući simbiozu ljudi, prirode i prostora.

To dokazuje i ličnost Iva Andrića, koji je svojim životom i svojim opusom (20 tomova SABRANIH DELA, među kojima su romani NA DRINI ČUPRIJA, TRAVNIČKA HRONIKA, PROKLETA AVLIJA, GOSPODICA, nedovršeni romani OMERPAŠA LATAS, NA SUNČANOJ STRANI, doktorska disertacija RAZVOJ DUHOVNOG ŽIVOTA U BOSNI POD UTICAJEM TURSKE VLADAVINE, zabilješke filozofskog karaktera ZNAKOVI PORED PUTA, esej RAZGOVOR S GOJOM, veliki broj pripovijetki, lirskih pjesama, stihova u prozi, prikaza, pisama i dr.) ostavio neponovljivo svjedočanstvo o heterogenosti evropskog kontinenta, naročito njegovih međuprostora. Andrić je živio i stvarao na rubu paralelnih Evropa, na kome su se doticali katolicizam, islam i pravoslavlje, sudarao Istok i Zapada, koegzistirale u međusobnoj opoziciji različite etničke, političke i socijalne Evrope.

Rođen u katoličkom sredini, odrastao u pretežno muslimanskom okruženju i zadojen kulturom pravoslavnog etnosa Andrić je unikatna evropska pojava.

Teško je naći drugu ličnost koja je tako plodno djelovala na sličnom multicivilizacijskom, multietničkom i multireligioznom koordinatnom sistemu pa predstavlja svojevrsni simbol evropskih međuprostora. On je jedan od najistaknutijih književnika starog kontinenta koji je živio i stvarao u svojoj zoni u kojoj su se dodirivale i sudarale velike civilizacije (Zapad i Istok), velike religije (katolička, pravoslavna i islamska), velike imperije (austroougarska i osmanska) i različiti narodi. U nizu djela, a posebno u romanu *TRAVNIČKA HRONIKA*, on je fenomenu trećeg svijeta posvetio posebnu pažnju. Taj prostor Andrić je sagledao kao imaginarnog posrednika u kome se dvije ili više kultura miješaju, bore, ali i sarađuju, dok se međukulturalne hijerarhije i dihotomije ukrštaju, preispituju, slabe i jačaju.

Andrićev život i stvaralački put predstavlja kretanje po evropskom jugoistočnom međuprostoru i odlazanje iz njega tokom diplomatske službe (gotovo dvije decenije) u evropske metropole (njih jedanaest) različitog državnog, konfesionalnog i kulturnog profila. Piščeva brojna djela daju minuciozno viđenje evropskog međuprostora i predstavljaju mali kaleidoskop „kontinenata“ koje nazivamo Evropa.

Andrić je bio živi svjedok preplitanja Orijenta i Okcidenta na Balkanu – tom neobičnom međuprostoru. Susret dviju civilizacija i uticaj one naprednije, finansijski bogatije na onu koja se dugo vremena nalazila izvan tekovina industrijske revolucije snažno je opisan u njegovim djelima. U današnjem globalizovanom svijetu, u kome razvijene zapadne zemlje i stanovništvo njegovog manje razvijenog dijela sve intenzivnije dolaze u dodir, značajno je iskustvo multikulturnog suživota vjerno dočaranog u Andrićevom opusu. U njemu je na ovaj ili onaj način odslikan dio evropskog društva na više nivoa: etničkom (Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Osmanlije, Austrijanci, ostali narodi Austroougarske Monarhije, Francuzi, Italijani, Španci, Romi, Jevreji), konfesionalnom (muslimani, pravoslavci, rimokatolici, Jevreji, ateisti), civilizacijskom (Orijent, Okcident, međuprostor – *treći svijet*; „orijentalni otrov“; uticaj Austroougarske), sociokulturnom (seljaci, građani, malograđani), društvenom (bogat – siromašni, obrazovani – neobrazovani, manjina – većina), genderskom (položaj žene u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Osmanskom Carstvu i Zapadnoj Evropi), političkom – fašisti (BIFE TITANIK, ciklus antifašističkih tekstova), komunisti (ZEKO), socijalisti (pobunjeni „anđeli“, NA DRINI ČUPRIJA), promjene i previranja (u Francuskoj, Italiji, Španiji i Osmanskom carstvu), lingvističkom (jezik stanovnika Bosne i Hercegovine, Srbije, Okcidenta i Orijenta).

Andrić je kao rijetko koji književnik Evrope poznao jednako dobro Istok, Zapad i treći svijet te je u svome stvaralaštvu dao svojevrsnu panoramu njihovih odnosa. Današnja ujedinjena, odnosno podijeljena Evropa može dosta saznati i spoznati iz slikanja balkanskog međuprostora u tekstovima Iva Andrića.

On je dao viđenje „trećeg svijeta“, svijeta na granici između Istoka i Zapada, koji se tu našao voljom sudbine i igrom životnih tokova. Andrić je opisao pripadnike trećeg svijeta (Levantince) kao one koji nemaju neko prepoznatljivo obilježje (unutrašnje ili spoljašnje) jer nisu ni prvi, ni drugi, već treći. Oni su hibridnog mentaliteta sa ukrštenim ideološkim i kulturnim osobinama. To su ljudi koji moraju da žive između Zapada i Istoka, sposobni da tumače i povezuju oba svijeta, da prenose poruke s jedne na drugu stranu pa su stoga svojevrsni mostovi između suprotstavljenih svjetova. U njima se sučeljava orijentalno-centrična i evropocentrična kultura, policentričnost moderne Evrope.

To je sudbina levantinskog čoveka, jer on je poussiere humaine, ljudska prašina, što mučno promiče između Istoka i Zapada ne pripadajući ni jednom a bijena od oba. To su ljudi koji znaju mnogo jezika, ali nijedan nije njihov, koji poznaju dve vere, ali ni u jednoj nisu tvrdi. To su žrtve fatalne ljudske podvojenosti na hrišćane i nehrišćane; večiti tumači i posrednici, a koji u sebi nose toliko nejasnosti i nedorečenosti; dobri znalci Istoka i Zapada i njihovih običaja i verovanja, ali podjednako prezreni i sumnjivi i jednoj i drugoj strani. Na njih se mogu primeniti reči koje je pre šest vekova napisao veliki Dželaledin, Dželaledin Rumi: „Jer samog sebe ne mogu da poznam. Niti sam hrišćanin, ni Jevrejin, ni Pars, ni musliman. Nit sam sa Istoka, ni sa Zapada, ni sa kopna ni sa mora“. To su oni. To je jedno malo, izdvojeno čovečanstvo koje grca pod dvostrukim Istočnim grehom, i koje treba još jednom da bude spaseno i otkupljeno a niko ne vidi kako ni od koga. To su ljudi sa granice, duhovne i fizičke, sa crne i krvave linije koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granice. To je ona ivica između mora i kopna, osuđena na večiti pokret i nemir. To je treći svet u koji se sleglo sve prokletstvo usled podeljenosti zemlje na dva sveta (TRAVNIČKA HRONIKA).

Čovjek koji se nalazi u međuprostoru, u trećem svijetu živi na margini, na periferiji, na granici koja se svaki čas može da promijeni, pomjeri, on je na ivici noža i na rubu provalije. Jedan od Andrićevih junaka to ovako objašnjava:

Meni ne treba mnogo objašnjavati; ja razumem položaj gospode konsula kao i svakog prosvetćenog čoveka sa Zapada [...] za takvog čoveka život u Turskoj znači kretati se po oštrici noža i peći se na tihoj vatri. Ja to znam jer se mi na toj oštrici radamo, na njoj živimo i umiremo i u toj vatri rastemo i sagorevamo (TRAVNIČKA HRONIKA).

Levantinci su u procijepu između sukobljenih svjetova pa im je život složen, težak i opasan. Njima nije dozvoljeno da budu naklonjeni jednoj strani, oni moraju da zauzimaju neutralnu poziciju. U tome i jeste prokletstvo ljudi u sivoj zoni. Oni su svjesni težine položaja te traže načina da prežive. Stoga je bitna dominantna trećeg svijeta – neisključivost i tolerantnost. Levantinci nisu stranci kao što su austrijski i francuski konzuli (koji pripadaju Zapadu i tu su samo u prolazu) ili Jevreji sefardi (sa jasnim identitetom, jezikom i religijom) – oni su hibridne ličnosti formirane u komplikovanoj interakciji dvaju svjetova. Oni se nalaze između dvije vatre, što im otežava da se opredijele za jednu ili drugu stranu. Međuprostor nije ugodna, srećna i povoljna pozicija, već obrnuto – ona je puna napetosti i prijetnji. Treći svijet ima labilne geografske granice ali čvr-

ste unutrašnje stege koje onemogućavaju bijeg iz njega. Prokletstvo trećeg svijeta dolazi zbog života na prostoru na kome se sudaraju druga dva, ili kako to kaže Andrić: *To je treći svet u koji se sleglo sve prokletstvo usled podeljenosti zemlje na dva sveta* (TRAVNIČKA HRONIKA). Otuda u tom žrvnju nastaje „filozofija patnje“.

Treći svijet je u suštini liminalni prostor (prelazni prostor, prostor na granici, pragu) jer predstavlja i „ono“ i „ono“. Andrićevi opisi Levantinaca korespondiraju sa osobinama liminala, koji nisu ni-ovo-ni-ono, ni-ovdje-ni-tamo, ni-onakvi-ni-ovakvi (Viktor Turner). Takvi su Kolonja, Nikola Rot, Davna i dr.

Niko ne zna šta znači roditi se i živeti na ivici između dva sveta, poznavati i razumovati i jedan i drugi, a ne moći učiniti ništa da se oni objasne među sobom [...] biti kod dva zavičaja, bez ijednoga, biti svuda kod kuće i osta-ti zauvek stranac; ukratko: živeti razapet, ali kao žrtva i mučitelj u isto vreme (Ivo Andrić).

U tome liminalnom, trećem svijetu istovremeno se negiraju i potvrđuju svojstva prvog i drugog svijeta. U njemu dolazi do stanja velike zategnutosti i tenzija. Stoga je važno da se u razgovorima o današnjoj Evropi uzmu u obzir evrocentrističke i orijentalističke dimenzije Andrićevog stvaralaštva, identitet-ski nivoi u piševom tekstu i kontekstu, a posebno treći prostor kao koncept koji može poslužiti za bolje razumijevanje savremenih tokova. Podijeljena Evropa može dosta da nauči iz djela velikih pisaca kakav je Ivo Andrić. Spremnost da sagledamo sami sebe i svoju kulturu u očima drugog i drugačijeg jedan je od važnih koraka ka međusobnom razumijevanju i mirnom suživotu.

Za sve navedeno posebno su značajna sljedeća pitanja: Andrić u međuprostoru južnoslovenskih književnosti (između srpskog hrvatskog i bošnjačkog jezičnog i nacionalnog identiteta; nemogućnost svrstavanja Andrića u jednonacionalne torove), Andrićevi likovi u međuprostoru civilizacija (junaci hibridnog identiteta, zarobljeni u prostoru „između“, koji ne pripadaju nikome ali su svojevrsne sponne svjetova), sudaranje različitih kultura, vjera i nacija (dodir Istoka i Zapada, odnosi vjerskih identiteta: katoličkog i muslimanskog, katoličkog i pravoslavnog, katoličkog i jevrejskog, pravoslavnog i muslimanskog, pravoslavnog i jevrejskog, muslimanskog i jevrejskog), međuprostor istorije i mita, bdijenja i snoviđenja, čulnog i spiritualnog; Andrić i njegovo stvaralaštvo kao odraz i rezultat života na granici između Istoka i Zapada, Orijenta i „civilizovane Evrope“; razlaz islama, pravoslavlja i katoličanstva; različito tumačenje svijeta, vjere, istorije, legendi; Andrićevi likovi, i sam Andrić, u procijepu između svijeta u sebi i onoga u kome se živi; Andrić kao karika koja povezuje nasljeđe Orijenta (1001 NOĆ, KURAN), Okcidenta (BIBLIJA, zapadnoevropski književnici, filozofi i slikari) i trećeg svijeta (narodna književnost); Andrić kao evropski književnik, predstavnik prosvijećene Evrope, tumač Orijenta i trećeg svijeta.

Izvor

Andrićev Gralis-Korpus-www: Andrićev Gralis-Korpus. In: http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/korpusarium/gralis_korpus.html. Stanje 15. 7. 2016.

Branko Tošović (Graz)

Ivo Andrić and His Literary Work between Cultural Paradigms

At the basis of the term parallel Europe lies the heterogeneity of this continent, which has been a territory of different civilizations for centuries – coming and going, leaving traces as well as destroying them, mixing and turning them into an amorphous mass of different layers and symbioses, by which the general image of today's Europe was built. It is geographically about Europe as a single continent whose borders – unlike American, African and Australian parts of Earth – are open and less defined. The „openness“ is related to the double delimitation: one towards the East and another towards the West. As such, it is not wrong to speak of Eurasian continuity as indeed Eurasian – to speak of the Eurasian continent. Parallel Europes are heterogeneous phenomena: diachronic and synchronic, cultural, linguistic, literary, religious, etc. They manifest themselves by leaning, crossing and forming spaces in-between, parallel topos, which can often be recognized and discovered only by means of multiple „readings.“ Regardless of the dominant patterns and ways of thinking, these spaces in-between generally present themselves as amorphous, impenetrable, and without hierarchization (e.g. above vs. below, gain vs. lose, etc.) for centuries (if not millennia) – confirming the symbiosis of nature, human beings and their habitat.

All the above conditions are confirmed Ivo Andrić, winner of the 1961 Nobel Prize for Literature, who left unique testimony to the heterogeneity of our continent, especially regarding its „spaces in-between“ (or „interspaces“), as illustrated by his life and works (16 volumes of collected works, including *NA DRINI ČUPRIJA*, *TRAVNIČKA HRONIKA*, *PROKLETA AVLIJA*, *GOSPODICA*, unfinished novels *OMER-PAŠA LATAS*, *NA SUNČANOJ STRANI*, dissertation *RAZVOJ DUHOVNOG ŽIVOTA U BOSNI POD UTICAJEM TURSKE VLADAVINE*, notes *ZNAKOVI PORED PUTA*, essay *RAZGOVOR S GOJOM*, a large number of short stories, lyric poems, prose poems, reviews, letters, etc.). Andrić lived and worked on the edge of parallel Europes – where Catholicism, Islam, and Orthodoxy came into contact with each other; where East and West crashed into one another; and where different ethnic, political, and social Europes coexisted in mutual opposition.

Andrić was born into a Catholic environment, was raised in a predominantly Muslim environment, and was imbued with the culture of the orthodox ethnic majority. Andrić is a unique European phenomenon. It would be hard to

find another person who was so productive within a similar multi-cultural, multi-ethnic, and multi-religious space. As such, he is a symbol of European interspace. He is one of the most prominent European writers who lived and worked in the gray zone in which great civilizations (Eastern and Western); great religions (Catholicism, Orthodox Christianity, and Islam); great empires (the Ottoman Empire and Austro-Hungarian Empire); and different nations came into contact and collided with each other. In a series of works, and especially in the novel *TRAVNIČKA HRONIKA*, Andrić devoted special attention to the phenomenon of the Third World. Andrić viewed the third as an imaginary intermediary inside of which two or more cultures not only mix and crash into each other but also co-operate with one another – while intercultural hierarchies and dichotomies continue to intersect, review, strengthen and weaken each other.

Andrić's life and his creative path represent not only a walk through a south-eastern European interspace but also a departure from that space painting a picture of the Third World during his diplomatic service, which lasted almost two decades, in (eleven) different European cities with different national, confessional, and cultural profiles. The writer's numerous works give a thorough idea of Bosnia in the European interspaces and represent a small kaleidoscope of „continents“ called „Europes“.

Andrić was born in Bosnia and Herzegovina just 14 years after the Austro-Hungarian Empire was replaced by the rule of Ottoman Empire. He was a living witness to the interlacing of Orient and Occident in his part of Europe – in the space in-between. The unique contact between two civilizations of the Old World and the impact of the more advanced, financially stronger, on those which for a long time were outside the achievements of the industrial revolution, was strongly described in his works. In today's globalized world, in which western countries and the population of less developed parts of the planet come into contact with each other, the experience of multicultural coexistence in Bosnian history, whose events are described faithfully in Andrić's works, is of great importance. In those works, in one way or another, the entire society of Europe is portrayed.

For the relations between collective identities at the following levels are particularly important: **1.** at the ethnic level (concerning Bosniaks, Serbs, Croats, Turks, Austrians, other nationalities of the Austro-Hungarian Empire, French, Italian, Spaniards, Roma, Jews, etc.); **2.** at the confessional level (concerning Muslims; Orthodox Christian; Roman Catholics; Jews; atheists; and members of the clergy including Bosnian Franciscans, Orthodox priests, imams, rabbis, popes, etc.); **3.** at the civilizational level (concerning Orient, Occident, interspaces, *the third world*, „oriental poison“ and the Austro-Hungarian influence on the society of Bosnia and Herzegovina); **4.** at the socio-cultural level (concerning farmers, members of the upper or middle class, etc.); **5.** at the societal level (concerning rich and poor, educated and uneducated, minority and majority, etc.); **6.** as related to gender (concerning the position of women in Bosnia and Herzegovina, Serbia, the Ottoman Empire, and Western Europe);

7. at the political level (concerning fascists in *BIFE TITANIK*; communists in *ZEKO*; socialists as rebel „angels“ from the novel *NA DRINI ČUPRIJA*; turmoil in France in *TRAVNIČKA HRONIKA*; changes in Italy in the cycle of anti-fascist texts; Spain in *GOJA*; conflicts in the Ottoman Empire; etc.); and 8. at the linguistic level (concerning the language of the population of Bosnia and Herzegovina, Serbia, Occident and Orient).

Andrić, like no other writer in Europe, knew East and West and the third world equally well; and he gave a full panorama of their relations in his works. Today's united or divided Europe can learn a great deal from the Balkan region that Andrić presented so well in his literary work.

Andrić conveyed a vision of the „third world“, a world on the borderline between East and West inhabited by those who got there by the will of fate or through the games of life. He described the inhabitants of the Third World (the Levantines) as those who do not have recognizable features (internal or external) because they are neither the first, nor the second, but the third. They have a hybrid mentality with crossed ideological and cultural traits. They are the people who have to live between West and East – capable of interpreting and connecting these two worlds and of transmitting messages from one side to the other. As such, they also form a bridge between conflicting worlds. They are victims of destructivism induced by conflict and the clench of contrariety between East and West. They face Orient-centric and Eurocentric cultural ideology and the polycentricism of modern Europe.

A person in interspace, in the third world, lives on the margins, on the periphery, on the border that can change or move at any moment. Such a person is standing at the edge of a cliff.

Levantines are squeezed between those conflicting worlds and their life is complicated, difficult, and dangerous. They are not allowed to choose just one particular side exclusively. Instead, they need to take a neutral position. And that's the curse of people in the gray zone. They are aware of their difficult positions, so they look for ways to survive. Therefore, the dominance of the third world is essential – the wisdom of non-exclusivity and tolerance. Unlike Austrian and French consuls (who belong to the West, and there are just passing by) or Sephardic Jews (who have a clear identity, language and religion), the Levantines are no strangers to interspace: they have complex personalities formed through the complicated interaction of two worlds. They are located in the gap – which, yet again, does not allow them to choose just one side exclusively. Interspace is not a pleasant, happy or favorable place to be. On the contrary, it is characterized by tension. The Third World has labile geographic boundaries but firm inner discipline that prevents escape from that space.

The third world is essentially a liminal space (a transitional space, a space on the borderline, at the beginning) because it represents this, that, and the other. Andrić's descriptions of Levantines correspond to the characteristics of the liminal – who are neither this nor that, neither here nor there, neither like this nor like that (Viktor Turner), etc. Examples include Kolonja, Nikola Rot, Davna, etc.

In this liminal third world, the properties of the first and the second world are denied and confirmed at the same time. In the third world, a state of high tensions emerges.

The objective of the research is to consider Eurocentric and orientalist dimensions of Andrić's creativity; the identity levels in the text and its context; and, in particular, the third space as a concept that can be used for a better understanding of modern trends in Europe.

The research will focus on topics such as the following: Andrić in-between South Slavic literatures (between Croatian, Bosniak and Serbian languages and national identities; the impossibility of classifying Andrić in a mono-national context); Andrić's characters in-between civilizations (characters of hybrid identities; characters trapped in interspace; those who do not belong to anyone but are aware of the bond between the worlds, such as Franciscans, Ćamil; etc.); a collision of worlds characterized by different cultures, religions, and nations (the contact between East and West; the third world; the relations between religious identities such as between Catholics and Muslims, between Catholics and Orthodox Christians, between Catholics and Jews, between Orthodox Christians and Muslims, between Orthodox Christians and Jews, between Muslims and Jews, etc.); the interspace between history and myth, vigil and vision, reality and spirituality, etc.; Andrić and his work as a reflection and result of living on the Bosnian border (the border between East and West and between the Orient and „civilized Europe“); the split between Islam, Orthodox Christianity and the Roman Catholic world; different interpretations of the world, the true faith, history, legends, etc.; life in Višegrad as life on the borderline between worlds; Andrić's characters (and Andrić himself) on the borderline between the worlds that they sense within themselves and the society in which they live; Andrić as a writer whose work combines the heritage of the Orient (1001 NOĆ, QUR'AN), the Occident (the BIBLE, Western European writers, philosophers, and painters) and the Third World (folk literature); Andrić as a pan-European writer, incorporating representatives of enlightened Europe, the Orient, and the third world in his works; texts about events and experiences in Western cities and areas vs. events in Bosnia.

Divided Europe can learn a great deal from works of great writers such as Ivo Andrić. The willingness to look at oneself and one's own culture through the eyes of another (different person) is an important step towards mutual understanding and peaceful coexistence.

Branko Tošović
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
Merangasse 70
8010 Graz
branko.tosovic@uni-graz.at